

ข้างเท้าหน้า – ข้างเท้าหลัง : ข้อเสนอจาก
หลักฐานเชิงประจักษ์ **

Cháng táo nǎa - Cháng táo lǎng : A Proposal
from the Empirical Evidence

*กิตติศักดิ์ เจิมลธิประเสริฐ
Kittisak Jermsittiparsert

บทคัดย่อ

การให้ความหมายของจำนวนข้างเท้าหน้า - ข้างเท้าหลัง ในปัจจุบัน ตั้งอยู่บน
ตรรกะที่ว่า ข้างก้าวเท้าหน้าก่อนเท้าหลังเสมอ นำมาซึ่งการตีความว่าข้างเท้าหน้าหรือผู้ชาย
หมายถึงผู้นำ และข้างเท้าหลังหรือผู้หญิง หมายถึงผู้ตาม บทความชิ้นนี้ มุ่งเสนอข้อสังเกต
บางประการจากหลักฐานเชิงประจักษ์ โดยโต้แย้งตรรกะที่ใช้อธิบายความหมายของ
จำนวนข้างเท้าหน้า - ข้างเท้าหลัง ในปัจจุบัน และเสนอคำอธิบายตลอดจนความหมายของ
จำนวนข้างเท้าหน้า - ข้างเท้าหลัง ที่ควรจะเป็น ซึ่งผลจากการศึกษาพบว่า ข้างมิได้ก้าวเท้า
หน้าก่อนเท้าหลัง ตรงกันข้าม ในความเป็นจริง ข้างก้าวเท้าหลังก่อนเท้าหน้าเสมอ ฉะนั้น
เท้าหน้าหรือผู้ชาย จึงมีอาจที่จะหมายถึงผู้นำ และเท้าหลังหรือผู้หญิง จึงมิใช่หมายถึงผู้ตาม
หากแต่น่าที่จะเป็นการประนีประนอมระหว่างเท้าหน้าที่อยู่ข้างหน้าแต่ก้าวทีหลัง กับเท้า
หลังที่อยู่ข้างหลังแต่ก้าวก่อน

*นิสิตปริญญาโท สาขารัฐศาสตร์ หมวดวิชาการปกครอง มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

E-mail : finn_ramon@hotmail.com

**ปรับปรุงจากบทความของผู้เขียน เรื่อง “ข้างเท้าหน้า-ข้างเท้าหลัง: ข้อเสนอจากหลักฐานเชิงประจักษ์” บทความเผยแพร่ในการ
สัมมนาเครือข่ายวิชาการวิจัย สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ครั้งที่ 2 ประจำปี 2551 เรื่อง “มนุษยศาสตร์และ
สังคมศาสตร์: พลังปัญญาเพื่อพัฒนาประเทศ” โดย คณะศิลปศาสตร์และวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตฯ ร่วมกับ
คณะกรรมการเครือข่ายความร่วมมือทางวิชาการ สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วันที่ 12 ธันวาคม 2551 ณ มหาวิทยาลัย
ธุรกิจบัณฑิตฯ กรุงเทพมหานคร

Abstract

The definition of “Cháng táo nâ - Cháng táo lǎng” at the present time has been interpreted as gender discrimination in that the fore legs of the elephant have taken a step first, whereas the hind legs have moved later. Metaphorically male is the fore legs, while female is the hind legs of the elephant. The former represents leaders, whereas the latter represents followers. This article aims to approach and scrutinize the maxim’s interpretation and give a real meaning as an empirical evident proposal. Logically, the mentioned maxim “Cháng táo nâ - Cháng táo lǎng” has been argued by empirical evident approaches. There have been plenty of arguments to contradict the previous maxim’s interpretation in this article. The study has revealed that, as an elephant takes its step, the hind legs firstly move and the fore legs move later. Thus, male represented by the fore legs may not be leaders; on the other hand, female represented by the hind legs may not be followers. It should be a compromise between male and female’s significance of roles to be interpreted as the fore and hind legs of the elephant.

คำสำคัญ : ตำนวน, ช้างเท้าหน้า, ช้างเท้าหลัง, ก้าวเมีย

Keywords : Proverb, Cháng táo nâ, Cháng táo lǎng, Henpecked

บทนำ

คำพูดของคนเรานั้น หากแบ่งอย่างกว้างๆ ก็พอที่จะกล่าวได้ว่ามีอยู่ด้วยกัน 2 ลักษณะ คือ คำพูดตามธรรมดาทั่วไปซึ่งมีความหมายตรงๆ เมื่อกล่าวออกไปแล้วก็สามารถที่จะสื่อความหมายให้ผู้ฟังเข้าใจได้ทันที และคำพูดที่มีความหมายโดยอ้อม หรือมีนัยแฝงที่ลึกซึ้งเกินกว่าความหมายตามธรรมดาเช่น คำพูดในลักษณะแรก เมื่อกล่าวออกไปแล้วผู้ฟังจะต้องขบคิด พินิจพิจารณาจึงจะสามารถเข้าใจความหมายที่แฝงอยู่ได้ คำพูดในลักษณะหลังนี้เรียกกันว่า “สำนวน” (เอกรัตน์ อุคมพร และสิทธิโรจน์ วงศ์วิทยาเจริญพัฒนา, 2550: คำนำ)

หนังสือ “สำนวนไทย” ของขุนวิจิตรมาตรา (2543: 1) อธิบายถึงที่มาของสำนวนว่ามีมากมายหลากหลายแตกต่างกันไป ทั้งจากธรรมชาติ การกระทำ สิ่งแวดล้อม แบบแผนประเพณี ทัศนคติ การละเล่น เรื่องแปลกๆ ที่ปรากฏขึ้น นิยาย นิทาน ตลอดจนตำนานพงศาวดาร หรือกระทั่งประวัติศาสตร์ โดยสำนวนที่มีที่มาจากธรรมชาตินั้น ส่วนหนึ่งก็เกิดขึ้นจากการนำลักษณะหรือพฤติกรรมของ “สัตว์” โดยธรรมชาติมาใช้เพื่อเปรียบเทียบหรือเปรียบเปรยกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (สมชาย ลำเนียงงาม, 2549: 61)

ทั้งนี้ เป็นที่ทราบกันดีว่า “ช้าง” ถือเป็นสัตว์ชนิดหนึ่งที่ถูกนำมาใช้เพื่อกล่าวเปรียบเทียบกับคนหรือพฤติกรรมของคนในรูปของสำนวน

อยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งผู้รู้และนักวิชาการหลายท่านได้เคยทำการรวบรวมไว้บ้างแล้ว อาทิ อาจารย์สมชาย ลำเนียงงาม (2549) โดยรวบรวมสำนวนที่มีคำว่าช้างประกอบอยู่ด้วยจากหนังสือ “สำนวนไทย” ของขุนวิจิตรมาตรา ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 5 (2543) และหนังสือ “สำนวนไทย” ของกรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2545) ไว้ได้ถึง 20 สำนวน โดยที่หนึ่งในจำนวนนั้นคือ “ช้างเท้าหน้า” หรือจะเรียกให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นว่า “ช้างเท้าหน้า - ช้างเท้าหลัง” ซึ่งผู้เขียนเกิดความสนใจและมีข้อถกเถียงบางประการอันเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์และเป็นผลโดยตรงจากการตีความสำนวนที่ว่านี้ อันเป็นที่มาและจุดมุ่งหมายสำคัญในการศึกษาของผู้เขียนครั้งนี้

ช้างเท้าหน้า - ช้างเท้าหลัง: ที่มาและความหมายในปัจจุบัน

เป็นที่เข้าใจตรงกันโดยทั่วไปว่า สำนวน “ช้างเท้าหน้า - ช้างเท้าหลัง” เป็นสำนวนที่นำลักษณะบางประการของช้างมาเป็นอุปลักษณ์ (Metaphor) (สมชาย ลำเนียงงาม, 2549: 72) เพื่อเปรียบเปรย และสะท้อนให้เห็นถึงสถานะบทบาท ตลอดจนหน้าที่ของเพศชายและเพศหญิงในบริบทของครอบครัว อันเป็นเอกลักษณ์สำคัญของสังคมไทย

ในเบื้องต้น ผู้เขียนไม่ทราบเป็นที่แน่ชัดว่าการใช้อุปลักษณ์ที่นำเท้าหน้าและเท้าหลังของช้าง มาเปรียบเปรยกับความเป็นผู้ชายและผู้หญิง

ตามลำดับนี้ เริ่มมีใช้กันมาตั้งแต่เมื่อใดสมัยใด แต่เท่าที่พอจะพบเจอนั้น ก็เห็นปรากฏมีอยู่ในวรรณกรรมชิ้นสำคัญของไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา

๑ ชายเอกเท้าหน้าคช

หญิงเล่ห์เชิงหลังยาม

การกิจคิจตามตาม

เมียมิ่งเหมือนด้ายร้อย

โคลงบทนี้คงเป็นสิ่งยืนยันความมีตัวตนของสำนวน “ข้างเท้าหน้า - ข้างเท้าหลัง” ในสังคมไทยได้พอสมควร อย่างน้อยที่สุดก็ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ได้มีการตรวจชำระวรรณกรรมชิ้นนี้ขึ้น ซึ่งหากจะกล่าวสืบย้อนให้ไปไกลกว่านี้ ผู้เขียนเชื่อว่าแนวความคิดเรื่องความเป็นข้างเท้าหน้า - ข้างเท้าหลัง ของผู้ชายและผู้หญิงไทยนั้น น่าที่จะถูกถ่ายทอดมาอย่างยาวนานแล้วในสังคมไทย ด้วยวิถีของวัฒนธรรมแบบมุขปาฐะจากปากต่อปากของคนรุ่นต่อรุ่น จนกระทั่งวัฒนธรรมการเขียนเรื่อยมาจนกระทั่งการพิมพ์เริ่มแพร่หลายและเข้ามาเป็นที่นิยมแทนที่ ทำให้การอธิบายเรื่องราวต่างๆ รวมถึงสำนวน “ข้างเท้าหน้า-ข้างเท้าหลัง” ได้แปรเปลี่ยนมาถ่ายทอดในรูปของตัวหนังสือซึ่งจับต้องได้แทน ส่งผลให้

ซึ่งถูกชำระขึ้นใหม่เมื่อปี พ.ศ.2374 คือ “โคลงโลกนิติ” โดยกล่าวไว้ว่า

เคียงความ เทียบแฮ

กลาดเคลื่อน

สุดแต่ ฝันนา

สอดเกล้า ตามเข็ม ฯ

โคลงโลกนิติ

หนังสือจำพวก “พจนานุกรม” หรือ “สำนวนไทย”ทั้งหลาย จึงเข้ามามีบทบาทและอิทธิพลอย่างยิ่งในการบัญญัติความหมายและให้อธิบายนัยของสำนวนนี้ไปในทิศทางที่ผู้เรียบเรียงเข้าใจหรือปรารถนาให้เป็น อาทิ หนังสือ “๒,๐๐๐ สำนวนไทย” ของ เอกรัตนอุดมพร และ สิริโรจน์ วงศ์วิทยาเจริญพัฒนา (2550: 57) ซึ่งอธิบายความหมายของสำนวน ข้างเท้าหน้า - ข้างเท้าหลัง ไว้ว่า ผู้ชายเป็นผู้นำ ผู้หญิงเป็นผู้ตาม เช่น ชีวิตครอบครัวมันต้องมีระเบียบ มีหัวมีหาง ให้ผู้ชายเป็นข้างเท้าหน้า แล้วผู้หญิงเป็นข้างเท้าหลัง อย่างนี้ครอบครัวจึงจะเรียบร้อย

ในทำนองเดียวกัน พจนานุกรม ไทย - อังกฤษ (ออนไลน์) ซึ่งเปิดให้บริการค้นคว้าที่ www.thai2english.com¹ ก็ให้ความหมายของ

¹พจนานุกรมดังกล่าว พัฒนาโปรแกรมแปลภาษามาจากโปรแกรม “Lexitron” ที่พัฒนาขึ้นโดย ศูนย์เทคโนโลยีอิเล็กทรอนิกส์และคอมพิวเตอร์แห่งชาติ (NECTEC)

สำนวน ช้างเท้าหน้า - ช้างเท้าหลัง ไว้คล้ายๆ กันว่า

ช้างเท้าหน้า [cháang táo nâa] [N] leader; husband Syn. สามี, ผู้นำ lit., the fore legs of the elephant (Thai2english.com, 2008a)

ช้างเท้าหลัง [cháang táo lǎng] [N] follower; wife Syn. ภรรยา, ผู้ตาม lit., the hind legs of the elephant (Thai2english.com, 2008b)

อย่างไรก็ดี แม้ว่าทั้งหนังสือของ เอก รัตน์ และ สิทธิโรจน์ รวมถึงเว็บไซต์ Thai2english.com จะได้ให้ความหมายและยกตัวอย่างที่พอจะเข้าใจของสำนวน “ช้างเท้าหน้า - ช้างเท้าหลัง” ไว้พอสมควรแล้ว แต่ก็ยังมิได้มีการอธิบายถึงลักษณะ หรือจุดที่ทำให้หน้าเท้าหน้าและเท้าหลังของช้าง มาเปรียบแบบอุปลักษณ์กับความ เป็นผู้นำของผู้ชาย และความเป็นผู้ตามของผู้หญิง ตามลำดับ เลยแม้แต่เน้อย

ช่องโหว่ข้างต้นได้ถูกเติมเต็มโดยหนังสือ “สำนวนไทย” ของกรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2545: 98-99) ซึ่งให้คำอธิบายที่ชัดเจนไว้ว่า

“ช้างเท้าหน้า” หมายถึง มีความสำคัญเพราะเป็นผู้นำ โดยเปรียบสามีเหมือนเท้าหน้าของช้างซึ่ง ออกก้าวเดินก่อนเท้าหลัง และ อาจารย์สมชาย (2549: 72) จึงมาขยายความต่อว่า สำนวน “ช้างเท้าหน้า” เป็นการนำเท้าหน้าของช้างมาเป็นอุปลักษณ์ หมายถึงผู้นำ ทั้งนี้โดยนำคุณสมบัติที่เป็นที่รู้จักกันดีของเท้าหน้าของช้างที่ก้าวเดินก่อนเท้าหลังมาเชื่อมโยงกับคุณสมบัติของบุคคลที่เป็นผู้นำ

ช้างเท้าหน้า - ช้างเท้าหลัง: ประเด็นสิทธิสตรีไทย

เนื่องจากสำนวน “ช้างเท้าหน้า - ช้างเท้าหลัง” นี้ เกี่ยวพันอยู่กับการอธิบายเรื่องความเป็นผู้นำ - ผู้ตาม ของผู้ชายและผู้หญิง จึงมักที่จะถูกนักสิทธิสตรีนำไปใช้เพื่ออธิบายลักษณะของความสัมพันธ์เชิงอำนาจหน้าที่ระหว่างผู้ชายและผู้หญิงในสังคมไทยอยู่เสมอๆ โดยพยายามชี้ให้เห็นถึงความไม่เท่าเทียมกัน หรือการมีมาตรฐานซ้อน (Double standard) (กฤตยา อาชวนิจกุล และ กนกวรรณ ธรารวรรณ, 2545: 45) ในโครงสร้างของสังคม โดยกล่าวยืนยันแย้งขึ้นกันว่าสังคมไทยนั้นเป็น “สังคมบุรุษนิยม”² (Patriarchal)

² สุทธิพรณ ฉัตรภรณ์. (2550: 245-246) อธิบายว่า สังคมบุรุษนิยม หรือ สังคมปิตาธิปไตยนั้น เป็นสังคมที่บุรุษครองความเป็นใหญ่ โดยครอบงำสิทธิเสรีภาพของสตรี ไม่ยอมรับศักยภาพของสตรี และปิดกั้นความสามารถในการสร้างสรรค์ของสตรี ซึ่งในสังคมเช่นนี้ บุรุษจะมีอำนาจเบ็ดเสร็จ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง กฎหมาย แม้กระทั่งในครอบครัว บุรุษผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวจะเป็นผู้ที่ออกไปทำงานนอกบ้านเพื่อหาเลี้ยงภรรยาและบุตร ส่วนสตรีมีหน้าที่อยู่เฝ้าเรือนคอยปรนนิบัติสามี อบรมเลี้ยงดูบุตร เป็นแม่บ้าน และเป็นแม่ครัว และเนื่องจากความเชื่อของสังคมประเภทนี้ สตรีจึงถูกกำหนดให้เป็นผู้ตาม รับคำสั่ง และปฏิบัติตามคำสั่ง ไร้อำนาจทั้งในครอบครัวและในชุมชน

(Pongsapich, 1997: 3) อันนำมาซึ่งการก่อตัวเกิดขึ้นของขบวนการสิทธิสตรี โดยเฉพาะในช่วงหลังปี พ.ศ.2475 เป็นต้นมา เพื่อเรียกร้องให้มีการแก้ไขกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมสำหรับผู้หญิง ในฐานะกลุ่มผู้หญิงที่ต้องการการพัฒนาและตื่นตัวต่อสิ่งใหม่ๆ (นุมนวล ยัพรราช, 2549: 103)

เพื่อให้มองเห็นตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมชัดเจน ผู้เขียนจึงขอยกตัวอย่างมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในฐานะสถาบันทางวิชาการระดับสูงซึ่งแสดงตนว่าให้ความสำคัญกับความเสมอภาคทางเพศ โดยจัดตั้งโครงการสตรีและเยาวชนศึกษาขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2529 และนำสำนวน “ข้างเท่าหน้า - ข้างเท่าหลัง” มาใช้เป็นชื่อหนังสือเล่มหนึ่งของโครงการฯ ที่ว่า “เท่าหลังอย่างก้าว” (2542) โดยได้อธิบายถึงที่มาของชื่อนี้ไว้ด้วยว่า (สินธิ์ สิทธิรักษ์, 2542: (9))

“เท่าหลังอย่างก้าว มาจากวลี “ข้างเท่าหลัง” ซึ่งเป็นรหัสทางวัฒนธรรมที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในสังคมไทย เราหยิบเอา “รหัสทางวัฒนธรรม” นี้มาใช้ ไม่ใช่โดยการน้อมยอมตามความหมายดั้งเดิมที่กำหนดสถานภาพของผู้หญิงในฐานะ “ผู้ตาม” แต่เพื่อสะท้อนถึง “กระบวนการยึดกุมและสร้างความหมายใหม่” ให้กับรหัสทางวัฒนธรรมดังกล่าว”

ในลักษณะเดียวกัน มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นอีกสถาบันหนึ่งที่มีความสนใจในประเด็นดังกล่าว และจัดตั้งศูนย์สตรีศึกษาขึ้นเช่นเดียวกัน เมื่อปี พ.ศ.2536 ซึ่งสำนวน “ข้างเท่าหน้า - ข้างเท่าหลัง” ก็ได้ถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ เพื่อเปรียบเทียบกับความไม่เท่าเทียมกันของผู้หญิง ตลอดจนแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจหน้าที่อีกครั้ง ผ่านชื่อรายการวิทยุของศูนย์ฯ รายการ “ไม่ใช่ข้างเท่าหลัง” ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จังหวัดเชียงใหม่ คลื่นความถี่ FM 93.25 MHz. ทุกวันศุกร์ เวลา 05.30 - 06.00 น. และทางเว็บไซต์ <http://www.soc.cmu.ac.th/~wsc/radiolist.html> (ศูนย์สตรีศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550) โดยนัยหนึ่งนั้น นับได้ว่าเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับในความมีตัวตนของวัฒนธรรมในสังคมไทย ที่จัดวางให้ผู้หญิงเป็นข้างเท่าหลัง ผ่านการพยายามปฏิเสธความเป็นข้างเท่าหลังของชื่อรายการดังกล่าว

ข้างเท่าหน้าออกก้าวเดินนำก่อน: ปฐมเหตุความเข้าใจผิด

ผลจากการศึกษาการตีความสำนวนที่มีคำว่า “ข้าง” ประกอบอยู่ รวมถึงสำนวน “ข้างเท่าหน้า” โดย อาจารย์สมชาย ซึ่งศึกษานักเรียนหญิงระดับปริญญาตรี ชั้นปีที่ 2 คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตสารสนเทศ

จังหวัดเพชรบุรี จำนวน 30 คน ผลการศึกษาพบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามทั้ง 30 คนตีความสำนวน “ช้างเท้าหน้า” ว่าหมายถึง “เป็นผู้นำ” ทั้งสิ้น (สมชาย สำเนียงงาม, 2549: 80)

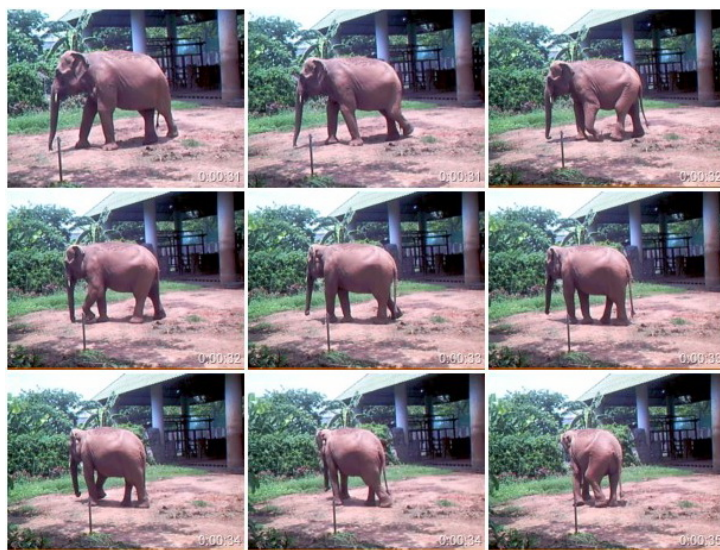
อาจารย์สมชาย อธิบายถึงเหตุที่ผู้ตอบแบบสอบถามทั้ง 30 คน ตีความตรงกันเช่นนี้ว่า เนื่องมาจากทั้งความหมายของช้าง และรู้จักสำนวน โดยสำนวนที่ใช้ “อวัยวะของช้าง” เป็นอุปลักษณณ์นั้น อาจใช้คุณสมบัติเด่นที่เป็นที่รู้จักกันดีมาเป็นความหมายอุปลักษณณ์ และคนรุ่นใหม่ก็ยังคงคิดถึงความหมายนี้อยู่ ซึ่งในกรณีสำนวน “ช้างเท้าหน้า” อาจารย์สมชาย กล่าวว่า ผู้ใช้สำนวนแต่เดิมเลือกใช้คุณสมบัติเด่นของ “ช้างเท้าหน้า” กล่าวคือ “ออกก้าวเดินนำก่อน” มาเป็นความหมายอุปลักษณณ์ และคนรุ่นใหม่ทุกคนก็ยังคงคิดถึงคุณสมบัติเด่นดังกล่าวได้ตรงกับผู้ที่ใช้สำนวนนี้มาแต่เดิม จึงทำให้ตีความหมายสำนวนดังกล่าวได้ตรงกัน (สมชาย สำเนียงงาม, 2549: 80)

ทั้งนี้ ผู้เขียนเองได้มีโอกาสทราบจากอาจารย์โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ ตั้งแต่ศึกษาอยู่ใน

ระดับปริญญาตรีแล้วว่า แท้ที่จริงแล้ว “ช้างมิได้ก้าวเท้าหน้าเดินก่อนเท้าหลัง” ในทางกลับกัน “ช้างก้าวเท้าหลังก่อนที่จะก้าวเท้าหน้าเสมอ” ประกอบกับ เมื่อย้อนกลับมาพิจารณาถึงลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจหน้าที่ โดยเฉพาะมิติของบทบาทความเป็นผู้นำ - ผู้ตาม ของผู้ชาย และผู้หญิงในครอบครัวไทย ก็ยังนำมาซึ่งความน่าสงสัย ตลอดจนข้อขัดแย้งที่ว่า จริงหรือที่ช้างเท้าหน้า (ผู้ชาย) จะหมายถึงการเป็นผู้นำ และช้างเท้าหลัง (ผู้หญิง) จะเป็นเพียงผู้ตาม ดังที่เข้าใจกันอยู่อย่างคาๆ ดังเช่นในปัจจุบัน

ช้างเท้าหน้า - ช้างเท้าหลัง: ความจริงที่ไม่ได้รับความสนใจ

ความจริงประการหนึ่งอันเป็นต้นเรื่องและนับเป็นหัวใจสำคัญของบทความชิ้นนี้ก็คือ การพิสูจน์ด้วยหลักฐานเชิงประจักษ์เพื่อยืนยันว่า “ช้างก้าวเท้าหลังก่อน แล้วจึงก้าวเท้าหน้าเสมอ” ดังที่แสดงให้เห็นในภาพที่ 1

ภาพที่ 1 การก้าวเท้าเดินของช้าง (เรียงลำดับจากซ้ายไปขวา และจากบนลงล่าง)

ที่มา ผู้เขียน บันทึกภาพเมื่อ วันที่ 5 พฤษภาคม 2551 ณ สวนสัตว์ดุสิต (เขาดินวนา) กรุงเทพมหานคร

จากภาพที่ 1 จะเห็นได้ว่า โดยปกติ ช้าง มักยืนในลักษณะขาหน้าและขาหลังด้านขวามือ เหลื่อมไปข้างหน้าของขาหน้าและขาหลังด้านซ้ายมือเล็กน้อย ซึ่งเมื่อช้างเริ่มที่จะก้าวออกเดิน จะเริ่มจากการก้าวเท้าหลังด้านซ้ายมือไปข้างหน้า ตามด้วยการก้าวเท้าหน้าด้านเดียวกันออกไป แล้วจึงค่อยก้าวเท้าหลังและเท้าหน้าด้านขวามือ ตามลำดับ เป็นจังหวะเช่นนี้ สลับกันไป

ทั้งนี้ นอกจากการกล่าวในชั้นเรียนแล้ว อาจารย์โกวิท (2549: 6) ยังเคยเสนอเรื่องทำนองนี้ลงในหนังสือพิมพ์มติชน ฉบับวันพุธที่ 6 ธันวาคม พ.ศ.2549 เพื่อเผยแพร่ข้อเท็จจริงที่ว่า เวลาก้าวเดินนั้น ช้างจะก้าวเท้าหลังก่อนเท้าหน้า

เสมอ และเสนอข้อสรุปว่าแท้จริงแล้ว “ผู้หญิงต่างหากที่เป็นผู้นำโดยผู้ชายเป็นผู้ตาม” โดยอธิบายถึงนัยดังกล่าวของตำนาน ด้วยเหตุผลทางด้านกฎหมาย (มังรายศาสตร์) ตลอดจนระบบสังคมไพร่ในอดีต อันส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์และสถานะของผู้ชายและผู้หญิงในครอบครัวไทย ทั้งนี้ บทความเรื่องดังกล่าวได้ถูกอ่านเสนอผ่านทางสถานีโทรทัศน์ช่อง 3 รายการ “ผู้หญิงถึงผู้หญิง” ในเช้าวันเดียวกันนั้นอีกด้วย ซึ่งแม้จะมีผู้อ่านและผู้รับชมรับฟังเป็นจำนวนมาก แต่ผลในทางปฏิบัติก็กลับมิได้สร้างให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง หรือแม้แต่เพียงสร้างความสนใจในการจะพิสูจน์สิ่งที่

ได้อ่านหรือรับชมรับฟังมา ว่ามีความเป็นจริง
ถูกต้องหรือไม่เพียงไร อย่างเท่าที่ควรจะเป็น³

ค้นไม้พิช ย่อมออกลูกมาเป็นพิช

ดังที่กล่าวไว้ในตอนต้นว่า ธรรมชาติที่ใช้
เพื่ออธิบายความหมายของสำนวน “ช้างเท้าหน้า
- ช้างเท้าหลัง” ที่ได้รับการยอมรับกันอยู่ใน
ปัจจุบัน คือการที่ช้างก้าวเท้าหน้าก่อนก้าวเท้า
หลังเสมอ ฉะนั้นช้างเท้าหน้าหรือผู้ชาย จึง
เปรียบเสมือนผู้นำที่ก้าวหน้า และช้างเท้าหลังหรือ
ผู้หญิง จึงเปรียบเสมือนผู้ตามที่คอยก้าวตาม ซึ่ง
ส่งผลตามมาให้เกิดคำอธิบายลักษณะของ
สังคมไทยว่าเป็น “สังคมบุรุษนิยม”

ทั้งนี้ จากภาพที่ 1 ย่อมแสดงให้เห็นอย่าง
ชัดเจนแล้วว่า ธรรมชาติดังกล่าว มีสาระสำคัญที่
ผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงอย่าง
หน้ามือ - หลังมือ ที่เดียว ซึ่งเมื่อธรรมชาติอันเป็น
รากฐานของคำอธิบายชุดเดิมถูกกลับหัวกลับหาง
เสียใหม่แล้ว คำอธิบายอันเป็นผลสืบเนื่องมาจาก

ธรรมชาติดังกล่าวก็ย่อมต้องได้รับผลกระทบ
กระเทือน ตลอดจนต้องการคำอธิบายชุดใหม่ที่
ถูกต้องและเหมาะสมยิ่งกว่ามาเพื่อทดแทน

ทำไมต้องเป็นช้าง (เท้าหน้า - เท้าหลัง)

ผู้เขียนพยายามแสวงหาคำอธิบายสักชุด
เพื่อเผยให้เห็นธรรมชาติและนัยที่ถูกอำพรางไว้ของ
ความเป็นช้างเท้าหน้า และช้างเท้าหลัง โดยย้อน
ไปยังจุดเริ่มต้นของสำนวนและตั้งคำถามข้อแรก
ว่า “ทำไมต้องเป็นช้าง” ทั้งๆ ที่ยังมีสัตว์สี่เท้าอีก
เป็นจำนวนมากที่ก้าวหน้าเท้าหลังก่อนเท้าหน้า
เช่นเดียวกัน

อาจารย์สุทธิลักษณ์ อำพันวงศ์ (2537:
229) เคยอธิบายถึงสาเหตุที่มีการนำเอาช้างมา
กล่าวอ้างในสุภาษิตและคำพังเพยมากกว่าสัตว์อื่น
ใดทั้งสิ้นไว้ว่า **เนื่องจากช้างมีความสำคัญต่อชีวิต
ของคนไทยมาตั้งแต่อดีต** ซึ่งผลจากการศึกษาที่
พบว่าแต่เดิมป่าในประเทศไทยนั้นอุดมสมบูรณ์
ไปด้วยช้าง โดยที่ช้างป่าจะมีอยู่ทั่วไปในแถบทุก

³ผู้เขียนมองว่าเหตุการณ์ทำนองนี้ อาจจะถือได้ว่าเป็นลักษณะสำคัญ (ที่ค่อนข้างไปทางไม่ดี) อีกประการหนึ่งของสังคมไทย ที่ปรากฏให้เห็นอยู่บ่อยครั้ง อาทิ เมื่อคราว คร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ตีพิมพ์ผลงานชิ้นสำคัญเรื่อง “การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี” เมื่อปี พ.ศ.2529 ซึ่งประสบความสำเร็จขายหมดอย่างรวดเร็วจนต้องพิมพ์เพิ่มอีกในเวลาอันสั้น ในขณะที่เดียวกันก็ประสบกับความล้มเหลว และสร้างความเจ็บปวดให้ คร.นิธิ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในคำนำ ฉบับตีพิมพ์ครั้งที่ 2 ว่า (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2550: (๘)-(๙))

“หากทว่าหนังสือเล่มนี้ไม่มีผลกระทบอะไรแก่ใครเลย มีผู้เขียนบทความหรือหนังสือที่เกี่ยวข้องไปถึงเรื่องในสมัยพระเจ้าตากสินอีกมากหลังจากที่หนังสือเล่มนี้ได้พิมพ์ออกมาแล้ว แต่ไม่มีงานของผู้ใดอ้างถึงหนังสือเล่มนี้ ไม่ว่าจะเป็นเพื่อปฏิเสธหรือเพื่อยืนยันข้อมูลหรือการตีความ ของหนังสือเล่มนี้เลย อะไรที่พูดกันมาในรอบ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมาอย่างไร ทุกคนก็ยังพูดเหมือนเก่าทุกอย่าง ประหนึ่งว่าหนังสือเล่มนี้ไม่เคยปรากฏขึ้นในโลกนี้...”

จังหวัดที่มีป่าสูง ดังที่ เฮอร์เมียส ฟาน ฟลิต หรือที่คนไทยรู้จักในชื่อ วัน วลิต ได้บันทึกไว้เมื่อปี พ.ศ.2179 ว่าในประเทศสยามนั้นมีช้างเป็นจำนวนมาก เฉพาะที่เป็นของพระเจ้าแผ่นดินก็มีมากถึงว่า 3,000 เชือก และในพื้นที่รอบๆ กรุงศรีอยุธยาก็มีช้างที่ฝึกแล้วอยู่ทั่วไปอีกราว 400 ถึง 500 เชือก (กรมศิลปากร, 2547 : 43) จนกล่าวได้ว่าช้างคือสัญลักษณ์หนึ่งของประเทศไทย ดังจะเห็นได้จากการที่ชาวต่างประเทศเรียกประเทศไทยว่าเป็นดินแดนแห่งช้าง (เผือก) เช่น หนังสือเรื่อง “The land of the white elephant” (1837) ซึ่งแต่งโดย Frank Vincent หรือหนังสือเรื่อง “Siam, the land of the white elephant as it was and is” (1873) โดย George B. Bacon (สุทธิลักษณ์ อัมพันวงศ์, 2537: 2,7)

นอกจากนี้ ราชทูตชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับอยุธยาในสมัยพระนารายณ์มหาราช ชื่อ มงซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ (2548: 130, 142) ยังได้บันทึกไว้ราว พ.ศ.2231 ว่า ช้างถือเป็นสัตว์พาหนะชนิดหนึ่งของชาวสยามที่ได้รับอนุญาตให้ใช้กันได้ทั่วไป โดยการล่าช้างนั้นถือเป็นเสรีภาพที่เปิดให้แก่คนทุกคน ซึ่งช้างจะเป็นกรรมสิทธิ์ของผู้ที่สามารถล่ามันได้ หรือไม่ก็หาซื้อมา อันแสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของช้างในประเทศไทย ว่ามี

อยู่มากมายจนสามารถปล่อยเสรีให้คนทุกคนสามารถจับมาไว้ใช้ส่วนตัว รวมถึงนำไปซื้อขายกันได้ ทั้งนี้ ยังแสดงถึงความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกันระหว่างช้างกับคนในสังคม จนทำให้ชาวสยามพูดถึงช้างราวกับว่าช้างนั้นเป็นมนุษย์ โดยเชื่อว่าช้างมีความรู้สึกนึกคิดก่อปรด้วยเหตุผล อันสมบูรณ์อย่างยิ่ง ยังขาดอยู่แต่เพียงที่มันพูดไม่ได้เท่านั้น (ลาลูแบร์, 2548: 149)

ช้างทำหน้า – ช้างทำหลัง : ตรรกะและนัยแฝง

ผู้เขียนชี้แจงในเบื้องต้นแล้วว่า มิเห็นด้วยกับการให้ความหมายสำนวน “ช้างทำหน้า – ช้างทำหลัง” ดังที่เข้าใจกันโดยทั่วไปในปัจจุบัน ที่ว่าผู้ขายเป็นผู้นำ และผู้หญิงเป็นผู้ตาม แม้กระนั้น การสรุปว่า ผู้หญิงต่างหากที่เป็นผู้นำโดยผู้ขายเป็นผู้ตาม ก็มีใช้สิ่งที่ผู้เขียนกำลังจะเสนอ เนื่องจากผู้เขียนเชื่อว่าสำนวนนี้ น่าจะมีความหมายอะไรที่ลึกซึ้ง และอำพรางนัยบางประการไว้ เช่นเดียวกันกับที่ ไมเคิล ไรท์ (2532: 89) ได้เคยตั้งข้อสังเกตว่า ในสังคมที่อวดศักดิ์ศรีบุรุษมาก บุรุษมักจะบูชาแม่และกลัวเมียมากกว่า ในสังคมเสรีนิยม ในสังคมเหล่านี้สตรีน่าจะมีอำนาจมากกว่าที่ปรากฏ

เพื่อให้เป็นที่เข้าใจตรงกัน ณ ที่นี้ ผู้เขียนขอใช้ความหมายของ “อำนาจ” (Power) ดังที่

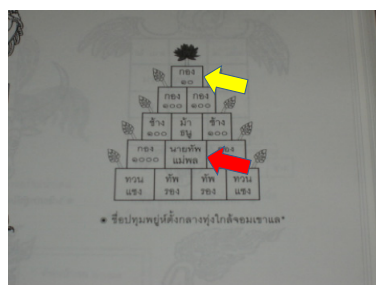

“หนังสือเล่มนี้สร้างความเจ็บปวด อาจมีผู้ซื้อและอ่านอีกมาก แต่ก็คงไม่ปรากฏในงานศึกษาของผู้อื่น มากไปกว่าอารมณ์ของบรรณานุกรม ที่สำคัญกว่านั้นก็คือ ไม่ซึมเข้าไปทำร้ายสำนักของผู้อ่านที่ห่อหุ้มไว้ด้วยดาบแห่งความทรงจำซึ่งรับสืบทอดมาในรอบ ๑๐๐ ปีนี้”

Max Weber (1978 อ้างใน สมเกียรติ วันทะนะ, 2550: 196) ได้เคยกล่าวไว้ว่าหมายถึง **ความเป็นไปได้ที่บุคคลจะทำให้เจตนารมณ์ของตนบรรลุผลได้เมื่อเขาสัมพันธ์กับบุคคลอื่นๆ ไม่ว่าจะมีการต่อต้านหรือไม่ โดยไม่จำกัดว่าความเป็นไปได้นี้จะมีความเสี่ยงหรือรากฐานมาจากอะไร**⁴ ซึ่งผู้เขียนจะได้อธิบายในลำดับต่อไป

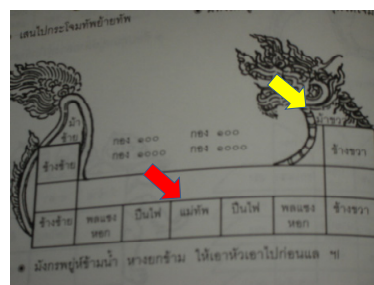
เริ่มจากการที่ผู้เขียนได้ตั้งข้อสังเกตในเบื้องต้นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่าง “ความสำคัญ” หรือ “อำนาจ” กับ “ตำแหน่งแห่งที่” เนื่องจากที่ผู้เขียนได้พิสูจน์ไปแล้วว่าช้างมิได้

ก้าวเท้าหน้าก่อนที่จะก้าวเท้าหลังแต่ประการใด ซึ่งก็ยังคงพอเหลือช่องทางการโต้เถียงที่ผู้เขียนเองก็คงปฏิเสธไปไม่ได้เช่นกันว่า อย่างไรก็ตามเสียเท้าหน้าของช้างนั้นก็มิได้ตำแหน่งแห่งที่อยู่ที่ข้างหน้าของเท้าหลังเสมอ หากแต่ผู้เขียนเองก็พอที่จะยกตัวอย่างลักษณะของการจัดทัพตามพิชัยสงครามโบราณของไทย เพื่อให้เห็นถึงการจัดความสัมพันธ์ระหว่างตำแหน่งแห่งที่กับความสำคัญของบุคคล หน้าที่ และตำแหน่งในกองทัพ ดังภาพที่ 2, 3, 4 และ 5 ตามลำดับ

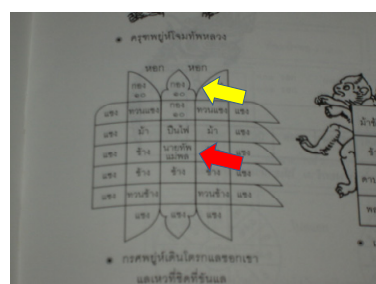
ภาพที่ 2 ปทุมพยุหี

ที่มา <http://203.144.244.156/showthread.php?p=1326107>

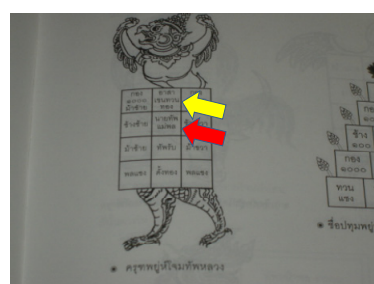
ภาพที่ 3 มังกรพยุหี

ที่มา <http://203.144.244.156/showthread.php?p=1326107>

ภาพที่ 4 กรศพยุหี

ที่มา <http://203.144.244.156/showthread.php?p=1326107>

ภาพที่ 5 กรุฑพยุหี

ที่มา <http://203.144.244.156/showthread.php?p=1326107>

⁴Power is the probability that one actor within a social relationship will be in a position to carry out his [or her] own will despite resistance, regardless of the basis on which this probability rests.

จากภาพข้างต้น เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการให้ความหมายหรือความรู้สึก (Sense) ส่วนหนึ่งของคนไทย ซึ่งมีความเป็นไปได้อย่างยิ่งที่ว่า เรามักที่จะมิได้จำกัดคำว่า “ข้างหน้า” ให้หมายถึง “สำคัญ” หรือ “มีอำนาจ” เพราะวัฒนธรรมของไทยนั้น มิได้สั่งสอนให้สมาชิกในสังคม “บู๊ล้างผลาญ” ชนิด “ยอมหักไม่ยอมงอ” แต่มักที่จะสอนไปในแนวทางที่ว่า “รู้หลบเป็นปีก รู้หลีกเป็นหาง” รวมถึง “ควรกลัวจึงกล้า” เพราะ “กล้านัก มักบั่น” (ธรรมศาสตร์ และ อนุกิจวิธูร, 2467: 190) เวลาจะทำอะไรจึงให้ถือคติที่ว่า “เดินตามหลังผู้ใหญ่ หมาไม่กัด” เมื่อเรานำแนววัฒนธรรมเช่นนี้มาพิจารณาลักษณะการจัดทัพตามตำราพิชัยสงครามที่ยกมาก็พอจะเห็นได้ว่า ไม่มีการจัดทัพในลักษณะใดเลย ทั้งที่ตั้งทัพอยู่กับที่ เคลื่อนทัพและยกทัพเข้าสู้รบ ที่จะกำหนดให้ “แม่ทัพ” หรือ “นายทัพ” (ลูกศรีสีแดง) อยู่ในตำแหน่งหน้าสุด และเป็นผู้เดินออกนำกองทัพอย่างสง่าผ่าเผย ตรงกันข้าม กลับไปกำหนดให้ “กองอาสา” หรือ “ทหารเลว” (ลูกศรีเหลือง) เป็นกองหน้าเดินนำ ซึ่งจะว่าไปแล้วก็เปรียบเสมือนเบี้ยที่กองทัพทั้ง 2 ฝ่ายพร้อมที่จะส่งไปตายก่อนที่ “ตัวจริง” อย่าง “แม่ทัพ” หรือ “นายทัพ” ซึ่งเป็นผู้กำหนดทิศทางวางแผนการรบอยู่เบื้องหลังจะออกมาประจัญบานกันเอง ซึ่งหากปรับแนวคิดเช่นนี้เพื่อเชื่อมโยงกับความเป็นทำหน้าที่และตำแหน่งของข้างด้วยใจเป็นธรรมแล้ว ก็คงจะสรุปได้ไม่ต่างกันนักว่า

เท่าหน้านั้นก็มีหน้าที่เสี่ยงอันตราย กรุยทางให้เท่าหลังด้วยคู่กัน

ทั้งนี้ทั้งนั้น หากย้อนกลับไปพิจารณาห้วงถึงลักษณะการเดินของช้างอีกครั้ง ก็จะพบอีกว่าการที่เท่าหน้าซึ่งอยู่ด้านหน้าและทำหน้าที่กรุยทางให้เท่าหลังนั้นก้าวออกไป ก็เป็นไปด้วยเท่าหลังได้เตะก้าวเท่าออกมาผลักดันให้เท่าหน้านั้นต้องก้าวเดิน เสมือนหนึ่ง “แม่ทัพ” หรือ “นายทัพ” ที่ออกคำสั่งให้ “กองอาสา” หรือ “ทหารเลว” ก้าวเดินไปข้างหน้า ซึ่งตระกะและนัยเช่นว่านี้ก็คงพอที่จะเป็นสิ่งที่สนับสนุนให้เห็นได้ว่า “ผู้กุมอำนาจ” นั้นมิได้มีความจำเป็นที่จะต้องอยู่ในตำแหน่งข้างหน้าเสมอไป ในทำนองเดียวกัน ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งข้างหลัง ก็อาจจะเป็นผู้ที่มีความสามารถที่จะสามารถชี้เป็นชี้ตายให้แก่ผู้ที่อยู่ข้างหน้าได้ไม่ยากนัก

ย้อนกลับมาพิจารณาถึงครอบครัวในสังคมไทย อาจารย์โกวิท (2549: 6) ได้เคยตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ปัญหาในครอบครัวไทยจริงๆ นั้นส่วนใหญ่จะเป็นปัญหาระหว่างแม่ยายกับลูกเขยแทบทั้งสิ้น เนื่องจากรูปแบบของครอบครัวไทยในอดีตเป็นครอบครัวขยาย (Extended Family) (เนื่องน้อย บุญเนตร, 2535: 143) โดยสืบเชื้อสายทางผู้หญิงเป็นหลัก เพราะผู้หญิงเป็นผู้ผลิตแรงงานซ้ำ (Reproduction) โดยการมีลูกทดแทนแรงงานเดิม ภายหลังการแต่งงาน ฝ่ายชายจึงต้องมาย้ายออกจากบ้านของตนเองไปอยู่กับครอบครัวของผู้หญิง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2551: 35) นัก

มานุษยวิทยาเรียกการจัดที่อยู่อาศัยแบบนี้ว่า แบบ “มาตุพงศ์” (Matrilocal Residence or Uxorilocal Residence) กล่าวคือ นิยมให้ผู้ชายย้ายเข้ามาอยู่ในบ้านของฝ่ายหญิงภายหลังการแต่งงาน ซึ่งการอยู่อาศัยท่ามกลางญาติมิตรพี่น้องของฝ่ายหญิงเช่นนี้ ย่อมทำให้ผู้หญิงมีปราการป้องกันการทำตามอำเภอใจของสามีได้พอสมควร เนื่องจากมีสมักรพรรคพวกคอยสนับสนุนเป็นกำลังใจ และให้ความช่วยเหลือยามต้องการ บทบาทหน้าที่หลักของผู้หญิงชาวบ้าน จึงเน้นไปที่ภาระของการเป็นแม่ มากกว่าการปรนนิบัติเอาอกเอาใจสามีดังเช่นผู้หญิงชั้นสูง

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาโครงสร้างสังคมไทยในอดีต พบว่าบทบาทฐานะทางสังคมของผู้หญิง โดยเฉพาะหญิงชาวบ้านนั้น มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับบทบาททางการผลิตและการมีส่วนร่วมทางเศรษฐกิจ ผู้หญิงเป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัวและเป็นผู้ผลิตของสังคมอย่างแท้จริง เนื่องจากในขณะนั้น ผู้ชายมีภาระหน้าที่ที่จะต้องรับใช้บ้านเมืองในฐานะ “ไพร่” ยามปรกติต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปรับใช้มูลนาย หรือที่เรียกว่าการเข้าเดือนออกเดือน โดยมิได้รับค่าจ้างแต่อย่างใด ทั้งยังต้องเตรียมหาอาหารเพื่อไปกินเอง กระทั่งอาจถูกเกณฑ์ไปทัพเป็นเวลาแรมเดือนแรมปียามเมื่อเกิดศึกสงครามขึ้น ทำให้ชาวบ้านผู้ชายโดยทั่วไปจึงไม่มีความเหมาะสมหรือสามารถเพียงพอที่จะทำงานเป็นขึ้นเป็นอันเพื่อหาเลี้ยงครอบครัวด้วยตนเองได้

ภาระดังกล่าวจึงตกไปเป็นของผู้หญิงในบ้านโดยปริยาย กล่าวคือ ต้องเป็นทั้งแรงงานหลักในไร่นา และต่อสู้ดิ้นรนทำการค้า เพื่อความอยู่รอดของคนในครอบครัว (ยศ สันตสมบัติ, 2535: 155) ซึ่ง Whitehead (1981) และ Kabeer (1994) (อ้างในเขาวนิจ กิตติธรรกุล 2543: 397) ได้เคยอธิบายเกี่ยวกับเรื่องทำนองนี้ไว้ว่าการแบ่งงานกันทำนี้มีใช่เป็นเพียงการระบุหน้าที่ซึ่งผู้ชายและผู้หญิงกระทำตามกรอบวัฒนธรรมที่สังคมกำหนดไว้เท่านั้น หากยังเป็นการกำหนดเงื่อนไขให้แต่ละฝ่ายยืนยันความชอบธรรมในการถือครองทรัพยากรของครัวเรือน และการบริโภคผลผลิตอีกด้วย

จะเห็นได้ว่า โครงสร้างของระบบครอบครัวเครือญาติ ตลอดจนการที่ผู้หญิงมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจ ล้วนเป็นปัจจัยที่เอื้อให้ฐานะทางสังคมของผู้หญิงชาวบ้านในอดีตค่อนข้างที่จะมีความทัดเทียม หรืออาจจะสูงกว่าผู้ชายเสียด้วยซ้ำ (ยศ สันตสมบัติ, 2535: 155)

ทั้งนี้ การแบ่งงานกันทำนับตั้งแต่ในอดีตจนกระทั่งปัจจุบันระหว่างผู้ชายและผู้หญิงของสังคมไทยนั้น ยังเป็นการแบ่งพื้นที่ของอำนาจและความชอบธรรมของความเป็นช้างเท้าหน้าของผู้ชาย และความเป็นช้างเท้าหลังของผู้หญิงรูปแบบหนึ่งด้วย โดยพื้นที่ของผู้ชายมักเป็นพื้นที่ภายนอกบ้าน/หน้าบ้าน หรือพื้นที่สาธารณะ (Public space) และพื้นที่ของผู้หญิงมักเป็นพื้นที่ภายในบ้าน/หลังบ้าน หรือพื้นที่ส่วนตัว (Private

space) ซึ่งหากอธิบายตามแนวคิดสตรีนิยม (Feminism) ตามอย่างฝรั่งอย่างตรงไปตรงมา (ที่อาจ) เช่นเดียวกับที่มักทำกันในปัจจุบัน ก็อาจกล่าวได้ว่า ผู้หญิงไทยถูกกดขี่ข่มเหง ให้มิได้รับโอกาสก้าวเข้าสู่อำนาจในพื้นที่สาธารณะ ถูกทำให้ต้องพึ่งพิงผู้ชาย โดนกักให้อยู่แต่เพียงภายในพื้นที่ส่วนตัวเท่านั้น

ทั้งนี้ แม้จะมีการแบ่งพื้นที่ออกเป็นพื้นที่สาธารณะ และพื้นที่ส่วนตัว แต่การแบ่งดังกล่าวก็มิได้ขาดจากกันอย่างชัดเจน อำนาจของผู้หญิงในสังคมไทยยังคงทับซ้อนและส่งผลต่อการตัดสินใจของผู้ชาย (แทบจะทุกชนชั้น) ในพื้นที่สาธารณะเสมอ ดังที่ปรากฏในผลจากการเสวนากลุ่มย่อย เรื่อง “บทบาทและอิทธิพลของภริยานายกรัฐมนตรีไทยต่อการเมืองและสังคมในรอบ 70 ปี (พ.ศ.2475-2545)” ณ โรงแรมโพธิ์ศรีชั้น กรุงเทพมหานคร ซึ่งผู้เข้าร่วมเสวนาได้ตั้งข้อสังเกตร่วมกันไว้ประการหนึ่ง ความว่า (พรรณประภา อินทวิทยานันท์, 2550: 218)

ต้อง มี ผู้ ห ญ ง ค น ห นึ่ง ที่ มี
ความหมายและมีความสำคัญในฐานะ
เป็นคู่คิด ผู้ชายคนหนึ่งถึงจะเปล่ง
ศักยภาพยิ่งใหญ่ออกมาได้ ผู้หญิง
สามารถทำให้ผู้ชายเชื่อหรือมีแรงใจได้
ถ้าผู้หญิงคนนั้นรู้ว่าควรจะหนักเบา
ควรจะถ่อมตัวเมื่อไร ฉลาดกว่า
เมื่อไร...

เมื่อพิจารณาข้อเท็จจริงในสังคมไทยอันเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า เวลาอยู่นอกบ้าน ผู้ชายไม่ว่าจะมีตำแหน่งหน้าที่การงานใหญ่โตเพียงใด อาจจะกร่าง หรือทำตัวคูดนอย่างเสีย แต่เมื่อกลับเข้าบ้าน ก็คงจะเป็นได้เพียงลูกแมวเชื่องๆ เท่านั้น ทั้งนี้ เนื่องจากเป็นที่รับรู้กันว่าผู้ชายไทยส่วนใหญ่ นั้น “กลัวเมีย” (ไรท์ 2532: 89; โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, 2549: 6) และความจริงเช่นว่านี้ก็ดำรงอยู่และถูกผันให้เป็นเรื่องขำขัน (Joke) เพื่อกลบเกลื่อนความหุดหู่ใจของผู้ชายที่ต้องรักษาหน้าตาของตนในพื้นที่สาธารณะอยู่เสมอๆ จนมีคำกล่าวที่ว่า “ผู้ชายที่กลัวเมียนั้นเจริญทุกคน” ซึ่งก็มักที่จะได้รับคำแก้ตัวคล้ายๆ กันว่า “ไม่ได้กลัว แต่เกรงใจ” อันแสดงให้เห็นว่าพื้นที่แห่งอำนาจของผู้หญิงนั้นสามารถทำงานได้จริงในทางปฏิบัติ ส่งผลให้ความเป็นช้างเท้าหลังมีความเกี่ยวพันถึงอำนาจซึ่งครอบคลุมทั้งพื้นที่ส่วนตัวของผู้หญิง และในหลายๆ ครั้งที่สามารถส่งผลกระทบต่อการทำงานของผู้ชาย แม้ในขณะที่ผู้ชายอยู่ในพื้นที่สาธารณะก็ตาม

ภาพที่ 6 กลัวเมีย

ที่มา <http://www.thaifilm.com/forumDetail.asp?topicID=4368&page=4&keyword=>

เหตุที่เป็นเช่นนี้ ผู้เขียนเชื่อว่าส่วนหนึ่ง อาจจะมีพื้นฐานมาจากการที่สังคมไทยมีธรรมเนียมปฏิบัติที่มักจะให้ผู้หญิงเป็นผู้จัดการเรื่องเงินๆ ทองๆ ของบ้านมาตั้งแต่อดีต อำนาจการตัดสินใจใดๆ จึงตกมาอยู่ในมือผู้หญิงทั้งสิ้น ดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุของชาวจีนที่พรรณนาเกี่ยวกับกรุงสยาม ตอนหนึ่งว่า (พระเจนจันทร, 2476: 10 อ้างใน บุญยงค์ เกศเทศ, 2532: 22)

“...การใช้จ่ายเงินทองสุดแล้วแต่ผู้หญิง ด้วยผู้หญิงมีสติปัญญา ผู้ชายที่เป็นสามีก็ต้องเชื่อฟัง”

คำกล่าวข้างต้นมิได้ล่องลอย หรือเป็นเพียงคำพูดที่กล่าวกันเล่นสนุกๆ หากแต่สามารถยกตัวอย่างให้เห็นได้จริง อาทิ กรณีของอดีต

นายกรัฐมนตรีของไทย นายสมชาย วงศ์สวัสดิ์ ที่ได้รับการยกย่องจากมติชนสุดสัปดาห์ ฉบับที่ 1467 (2551ข: 10) ให้ควมตำแหน่ง “นายกสมาคมเกรงใจเมีย” ไปพร้อมกันในขณะนั้น โดยอ้างถึงคำพูดของนายสมชายเองที่ว่า

“แรกๆ เขาว่าผมเสี่ยงดัง ว่าผมคู่ ก็ผมมันนิสัยคนได้ พูดอะไรชอบพูดคังๆ แต่เดี๋ยวนี้ดูผมสิ ถูกคู่ประจำเลย”

ทั้งนี้ อำนาจในทางปฏิบัติของ “หลังบ้าน” อย่าง คุณเยาวภา วงศ์สวัสดิ์ ปรากฏให้เห็นเด่นชัด แม้ว่าจะประกาศตัวตั้งแต่แรกที่ นายสมชาย เข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ว่าเธอขอเป็นเพียง “แม่บ้าน” เท่านั้น แต่ดูเหมือนว่าเธอก็ไม่สามารถที่จะทำหน้าที่เพียงเตรียมกับข้าว หรือดูแลบ้านเฉยๆ ได้ เพราะถนนทุกสายที่มุ่งหน้าสู่

บ้านใหญ่ในหมู่บ้านเบเวอร์ลีฮิลล์ ถนนแจ้งวัฒนะ ไม่ได้หยุดอยู่ที่ตัว นายสมชาย แต่อย่างใด ทุกคน ล้วนทะลุผ่านไปหา คุณเขาวภา ด้วยกันทั้งสิ้น เพราะต่างรู้ว่าใครเป็น “ตัวจริง - เสียจริง” (มติชนสุดสัปดาห์, 2551ก: 9)

นอกจากนี้ ภาพของนายสมชาย ที่ปรากฏต่อสาธารณชนอยู่บ่อยครั้ง คือ ภาพชาย ร่างเล็กกำลังหิ้วตระกร้าผลไม้ ไวน์ ฯลฯ เดิน ต้อกๆ ตาม “เจ้าแม่วังบัวบาน” ไปยังงานเลี้ยง ของชนชั้นนำ ในขณะที่ภาพซึ่งพบเห็นเฉพาะคน ในครอบครัว คือ ภาพ “ปลัดปักควาadb้าน” เท่านั้น (มติชนสุดสัปดาห์, 2551ข: 10)

นอกจาก นายสมชายแล้ว ความสัมพันธ์ ในครอบครัวของผู้หยดอดีตผู้นำอย่าง พ.ต.ท. ดร. **ทักษิณ ชินวัตร** นั้น ก็มีลักษณะที่ไม่แตกต่างกัน นัก กล่าวคือ คุณหญิงพจมาน ชินวัตร ในฐานะ ผู้หญิง หรือช่างเท้าหลัง ก็ได้รับสมญาว่า “แม่ทัพ หลังม่าน” เนื่องจากคุณหญิงพจมาน สามารถ บริหารกลุ่มผลประโยชน์ในพรรคไทยรักไทยได้ อย่างลงตัว ทั้งๆ ที่ตามคำอธิบายของนักสตรีนิยม ฝรั่ง พื้นที่แห่งอำนาจของคุณหญิงพจมาน (รวมถึงผู้หญิงทั่วๆ ไป) น่าจะอยู่เฉพาะในพื้นที่ ส่วนตัวหรือในบ้านเท่านั้น แต่ในความเป็นจริง ของสังคมไทย ผู้หญิงกลับสามารถมีอำนาจหรือ อิทธิพลส่งผลกระทบต่อสิ่งที่เกิดขึ้น หรือกิจกรรมใน พื้นที่สาธารณะได้ ซึ่งสิ่งเหล่านี้คงพอที่จะอธิบาย ได้ชัดเจนจากคำกล่าวของ พ.ต.ท. ดร.ทักษิณ ที่

กล่าวถึง คุณหญิงพจมาน ไว้ว่า (พรรณประภา อินทวิทย์นันท์, 2550: 190-192)

คุณอ้อทำหน้าที่กระจกเงาชั้นเยี่ยม มาให้ผมเกือบ 30 ปีแล้ว โดยรู้จักใช้เงานั้น ให้เกิดคุณ เดิมความแรงแถมความพร่องให้ ผมได้ และรู้ด้วยว่าควรปฏิบัติเช่นไรจึงจะ “พอดี” ไม่โอเวอร์ ไม่เคยก้าวก่ายจนเลย ขอบเขตของการเป็นผู้สนับสนุน...

ผมยอมรับเลยว่า ผมทำอะไรต้อง ได้รับการสนับสนุนจากภรรยา ทำการค้า ภรรยาก็ช่วยสร้าง ทำการเมืองภรรยาก็ต้อง เสริม... ใครจะว่าผมกลัวเมีย พกเมียไปทุก แห่ง ฯลฯ ผมไม่เคยสนใจ เพราะเราเคยยืน หักร่วมลำบากสร้างครอบครัวมา ด้วยกัน... ผมยกย่องภรรยาเสมอว่า ถ้าไม่มี ผู้หญิงชื่อพจมานคนนี้น่าเคียงข้าง ความ เจริญก้าวหน้าใดๆ ในทุกด้านของผมคงมา ไม่ถึงครึ่งทางของวันนี้ หรืออาจไม่ถึง 1 ใน 4 ด้วยซ้ำไป...

จากข้อความข้างต้น พ.ต.ท. ดร.ทักษิณ ยอมรับโดยชัดแจ้งว่า คุณหญิงพจมาน มีส่วนสำคัญ อย่างยิ่งในการ สนับสนุนและผลักดันให้ตน ประสบความสำเร็จอยู่ไม่น้อย คอย “ช่วยเหลือ” และ “ควบคุม” โดยที่ตนไม่เคยรู้สึกว่า คุณหญิง พจมานจะเข้ามาก้าวก่ายจนเกินขอบเขตของการ “สนับสนุน”

จุดนี้เอง ที่ผู้เขียนพยายามจะชี้ให้เห็น ปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจหน้าที่ระหว่างผู้ชายและผู้หญิงในสังคมไทย ที่แฝงอยู่ในสำนวน “ข้างเท้าหน้า-ข้างเท้าหลัง” ว่ามีหน้าที่จะหมายถึง การเป็น “ผู้นำ” หรือ “ผู้ตาม” อย่างเด็ดขาดและเอาเป็นเอาตาย หากแต่ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตว่า วัฒนธรรมที่แฝงอยู่ในสำนวนไทยหลายๆ สำนวน มีลักษณะของการประนีประนอม และที่สำคัญคือการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน รวมทั้งระหว่างผู้ชายและผู้หญิงในครอบครัวด้วย ดังความว่า

ชายข้าวเปลือก หญิงข้าวสาร โบราณว่า
น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า อัจฉาอาศัย
เราก็จิต คิดดูแล เขาก็ใจ
คิดปลูกไมตรีถูกกว่าปลูกพาล

ทั้งนี้ วลีที่ว่า “ชายข้าวเปลือก” และ “หญิงข้าวสาร” นั้น อาจารย์ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช (Pramoj, 1978: 43) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ เรื่อง “Interpretative Translations of Thai Poets” ว่า หมายถึง ผู้ชายเป็นคนออกไปทำนาปลูกข้าว และเมื่อได้ข้าวเปลือกมาแล้ว ผู้หญิงก็มีหน้าที่ตำเป็นข้าวสาร ต่างฝ่ายต่างช่วยกัน ผู้ชายรับงานหนักคืองานปลูกข้าว ส่วนผู้หญิงก็ช่วยดูแลงานบ้าน หาข้าวหาปลาไว้ให้ผู้ชายเมื่อเลิกงานกลับมา ซึ่งสำนวนที่วีนัยนี้ยังมีความสำคัญเกี่ยวกับการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มิใช่การพึ่งพาอาศัยของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งต่ออีกฝ่ายหนึ่ง ดังปรากฏให้เห็นได้

จาก สำนวน “น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า” โดยที่การพึ่งพาของเสือนี้ก็มิใช่การเอาประโยชน์จากป่าของเสือแต่ฝ่ายเดียว หากแต่ยังมีสำนวนที่ว่า “เสือพึ่งเพราะป่า ป่ารกเพราะเสือ” ซึ่งยืนยันถึงการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันของทั้งสองฝ่ายอย่างชัดเจน

เมื่อย้อนกลับเปรียบ นายสมชาย และ พ.ต.ท. ดร.ทักษิณ ในฐานะผู้ชาย ให้เป็นข้างเท้าหน้า และเปรียบ คุณเยวภา และ คุณหญิงพจมาน ในฐานะผู้หญิง ให้เป็นข้างเท้าหลัง ก็พอที่จะอธิบายถึงตรรกะและนัยที่ถูกอำพรางไว้ในสำนวนข้างเท้าหน้า - ข้างเท้าหลัง ได้ว่าตั้งอยู่บนการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และเป็นความพยายามในการอำพรางความจริงที่ว่า สังคม โดยเฉพาะสถาบันครอบครัวของไทยนั้น ถูกขับเคลื่อนและผลักดันโดยผู้หญิง หรือเท้าหลังของข้างเป็นหลัก ซึ่งเท้าหลังของข้างที่ก้าวก่อนนี้เป็นไปเพื่อผลักดันให้เท้าหน้าของข้างเดินไปข้างหน้า มิได้หมายถึงการที่จะรุกคืบแซงหน้าหรือทำลายเท้าหน้าที่ก้าวทีหลัง อันมีนัยถึงความพยายามประนีประนอมของผู้ที่ก้าวก่อนแต่อยู่ข้างหลัง กับผู้ที่ก้าวทีหลังแต่อยู่ข้างหน้า เพื่อสร้างความสงบสุขของสังคม และครอบครัว เพราะทั้งเท้าหน้าและเท้าหลังต่างมีความสำคัญ ในฐานะที่เป็นเท้าหน้าและเท้าหลังของตน เมื่อใดที่ขัดแย้งไม่ประสานกัน หรือขาดส่วนใดส่วนหนึ่ง ข้างก็คงมีอาจที่จะเดินไปข้างหน้าได้

สรุป

นับเนื่องจากหลักฐานเชิงประจักษ์ดังกล่าว คงสามารถยืนยันถึงอุปลักษณะที่ถูกต้องของสำนวน “ข้างเท่าหน้า - ข้างเท่าหลัง” ได้อย่างชัดเจน ผนวกกับเหตุผลดังที่ผู้เขียนได้พยายามเสนอและอธิบายไว้แล้วนั้น น่าจะพอแสดงให้เห็นถึงการประนีประนอม หรือการไว้หน้ากันระหว่างผู้ชายและผู้หญิงในครอบครัวของสังคมไทย ด้วยสาเหตุและเพื่อจุดประสงค์นานัปการซึ่งมีอาจจะสามารถอธิบายโดยละเอียดในพื้นที่อันจำกัดของบทความขนาดสั้นชิ้นนี้ได้อย่างเพียงพอ

เหนือสิ่งอื่นใด บทความชิ้นนี้ คงเป็นได้เพียงข้อเสนอเล็กๆ ซึ่งอาจจะมิใช่ข้อสรุปที่ถูกต้องสมบูรณ์หรือควรยึดถืออย่างตายตัวเกี่ยวกับสำนวนไทยสำนวนนี้ หากแต่เป็นเพียงการพยายามเปิดพื้นที่ให้เห็นว่าอย่างน้อยที่สุดความรู้ที่ถูกบรรจุอยู่ในคำรับคำรอนำเชื่อถือ

ซึ่งเราๆ ท่านๆ ถูกกรอกหูให้คิดว่าถูกต้องจริงแท้ โดยไม่ควรจะไปเสียเวลาพิสูจน์อีกแต่อย่างใด อาจจะเป็นเพียงข้อความที่หาความจริงมิได้เอาเสียเลย หากแต่ยังกลายมาเป็นพื้นฐานของการอธิบายด้วยทฤษฎีอันสวຍหรุบนฐานความเข้าใจที่ผิดๆ อยู่บ่อยครั้งอย่างน่าเสียดาย

กิตติกรรมประกาศ

ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ ดร.โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ อาจารย์ที่ปรึกษาผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ และพร่ำสอนให้ลูกศิษย์ทุกคนรู้จักสังเกต และสงสัยต่อความรู้และสิ่งรอบตัวอยู่เสมอๆ แม้กระทั่งการก้าวเท้าเดินของข้าง ซึ่งผู้อื่นคงเห็นเป็นเรื่องจำข้้นหาความสลักสำคัญมิได้ แต่กระนั้นท่านก็สามารถนำมาชี้แจงเพื่อแสดงให้เห็นถึงความบกพร่องผิดพลาดของความรู้ที่ถูกเชื่อว่าถูกต้องดีแล้วในสังคมปัจจุบันอย่างพิสดาร

บรรณานุกรม

- กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2545) **สำนวนไทย** กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ภาษาและวัฒนธรรม
กรมศิลปากร (2547) **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต)** กรุงเทพมหานคร: ไซต
วงศ์ ปรีณติง
- กฤตยา อาชวนิจกุล และ กนกวรรณ ธารวรรณ (2545) “ขบวนการทางสังคม บนมิติการเมืองเรื่องเพศ
และร่างกายผู้หญิง” ใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคณะ **วิถีชีวิต วิถีผู้: ขบวนการประชาชนร่วม
สมัย** กรุงเทพมหานคร: ตรีสิน
- โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ (2549) “ผู้ชายเป็นช้างเท้าหน้า ผู้หญิงเป็นช้างเท้าหลัง” **มติชน** (6 ธ.ค.) หน้า 6
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2551) **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย** พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย
- ธรรมศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา และ อนุกิจวิธูร, พระยา (2467) **ธรรมจริยา เล่ม 2** พิมพ์ครั้งที่ 7
กรุงเทพมหานคร: อักษรนิติ
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2550). **การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : มติ
ชน.
- นิยพรรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ (2550) **มานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม: แนวคิด ทฤษฎี ความเป็นมา
และสาระสำคัญ ด้านมานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม ฉบับสมบูรณ์** กรุงเทพมหานคร: เอ็กช
เปอร์เนท
- นุมนวล ชัยพร (2549) “พัฒนาการทางการเมืองของขบวนการสิทธิสตรีไทย” ใน ใจ อึ๊งภากรณ์ และคณะ
ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในไทย กรุงเทพมหานคร: ประชาธิปไตยแรงงาน
- เนื่องน้อย บุญเนตร (2535) “ครอบครัว” ใน สุวรรณา สถาอานันท์ และ เนื่องน้อย บุญเนตร
(บรรณาธิการ) **คำ: ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย** กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่
ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- บุญยงค์ เกศเทศ (2532) **สถานภาพสตรีไทย** กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์
- พรรณประภา อินทวิทย์นันท์ (2550) **บทบาทและอิทธิพลภริยานายกรัฐมนตรีไทย ต่อการ
เปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองไทยในรอบ 70 ปี (2475-2550)** กรุงเทพมหานคร: บ้าน
พิทักษ์อักษร
- มติชนสุดสัปดาห์ (2551ก, 26 กันยายน-2 ตุลาคม) “จะถูก จะแพง ขอ ‘แดง’ ไว้ก่อน” **มติชนสุดสัปดาห์**,
28, 1467. หน้า 9
- มติชนสุดสัปดาห์ (2551ข, 26 กันยายน-2 ตุลาคม) “นายกสมาคม ‘เกรงใจเมีย’ สมชาย วงศ์สวัสดิ์ ชีวิต
นี้พลีเพื่อ ‘น้องแดง’” **มติชนสุดสัปดาห์**, 28, 1467. หน้า 10
- มูลนิธิภาพยนตร์ไทย (2551) **กลัวเมีย สืบค้นเมื่อ 17 สิงหาคม 2551** จาก [http://www.thaifilm.com/
forumDetail.asp?topicID=4368&page=4&keyword=](http://www.thaifilm.com/forumDetail.asp?topicID=4368&page=4&keyword=)

ยศ สันตสมบัติ (2535) “แม่” ใน สุวรรณา สถาอานันท์ และ เนื่องน้อย บุญเนตร (บรรณาธิการ) คำ:
ร่องรอยความคิดความเชื่อไทย กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ยศ สันตสมบัติ (2544) **มนุษย์กับวัฒนธรรม** พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ไรท์, ไมเคิล (2532) “สตรีนิยม หรือพลีเจ้าแม่” **ศิลปวัฒนธรรม**, 10, 12. หน้า 88-91

มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ (2548) **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม** พิมพ์ครั้งที่ 2 แปลโดย
สันต์ ท. โกมลบุตร นนทบุรี : ศรีปัญญา

วิจิตรมาตรา, ขุน (2543) **สำนวนไทย** พิมพ์ครั้งที่ 5 กรุงเทพมหานคร: ภาษาและวัฒนธรรม
ศูนย์สตรีศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (2550) รายการวิทยุ “ไม่ใช่ข้างเท้าหลัง”
สืบค้นเมื่อ 17 สิงหาคม 2551 จาก <http://www.soc.cmu.ac.th/~wsc/radiolist.html>

สมเกียรติ วันทะนะ (2550) “อำนาจ” **สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์**, 33, 2. หน้า 196-207

สมชาย สำเนียงงาม (2549) “ข้าง” ในสำนวนไทย: การศึกษาความหมาย” ใน บาหยัน อิ่มสำราญ
(บรรณาธิการ) **ภาษาและวรรณกรรมสาร ฉบับภาษาและวรรณกรรมกับสังคม นครปฐม: คณะ
อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร**

สินีทธิ์ สิทธิรักษ์ (บรรณาธิการ) (2542) **เท้าหลังย่างก้าว** กรุงเทพมหานคร: โครงการสตรีและเยาวชน
ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สุทธิลักษณ์ อัมพันวงศ์ (2537) **ข้างไทย** กรุงเทพมหานคร: มติชน

สุรกีพรรณ จัตุราภรณ์ (2550) **อาหาร อารมณ์ และอำนาจของสตรี ในวรรณกรรมร้อยแก้วตะวันตกร่วม
สมัย** กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย

เอกรัตน์ อุดมพร และ สิทธิโรจน์ วงศ์วิทยาเจริญพัฒนา (2550) **๒,๐๐๐ สำนวนไทย** กรุงเทพมหานคร:
พัฒนศึกษา

AsiaSoft Official Webboard (2008) “Page 19” Retrieved August 17, 2008 from

<http://203.144.244.156/showthread.php?p=1326107>

Pongsapich, Amara (1997) “Feminism Theories and Praxis: Women’s Social Movement in Thailand”
In Somsasdi, Virada and Theobald, Sally (Eds.) **Women, Gender Relations and Develop-
ment in Thai Society** Chiang Mai : Women’s Studies Center, Faculty of Social Sciences,
Chiang Mai University

Pramoj, Seni 1978 **Interpretative Translations of Thai Poets** Bangkok: Thai Watana Panich.

Thai2english.com (2008a) “ข้างเท้าหน้า” Retrieved August 17, 2008 from <http://>

www.thai2english.com/dictionary/20828.html

Thai2english.com (2008b) “ข้างเท้าหลัง” Retrieved August 17, 2008 from <http://>

www.thai2english.com/dictionary/20954.html